

ACHTERHAALDE WAARHEDEN

Oorlogsdocumentatie en geschiedvervalsing in Nederland

Colofon

ISBN: 978 94 6365 062 5

1e druk 2018

© 2018, Jan Werkman

Uitgeverij Elikser

Ossekop 4

8911 LE Leeuwarden

Tel: 058 - 289 48 57

www.elikser.nl

Vormgeving omslag en binnenwerk: Evelien Veenstra

De schrijver heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. In enkele gevallen kon de persoon of het adres niet worden getraceerd. Een ieder die desondanks meent aanspraken te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Elikser, Ossekop 4, 8911 LE Leeuwarden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

JAN WERKMAN

ACHTERHAALDE WAARHEDEN

*Oorlogsdocumentatie en geschiedvervalsing
in Nederland*

Ter nagedachtenis aan F. Weinreb

Het zou uitstekend zijn als iemand
een nieuw boek zou schrijven over de affaire-Weinreb.

Arnon Grunberg (Yasha), *VPRO Gids*, 2 mei 2007

Inhoud

Voorwoord	13
Dankwoord	25
Opbouw van het boek	27
1 Vader	31
1.1 Vader en zonen	31
1.2 Primitieve mentaliteit	36
1.3 Ook de Groningse universiteit moet het joodsche element missen	41
1.4 Een dof accoord sluit zijn leven af	49
1.5 Boekenzuivering in de oorlog	57
1.6 Rondom de loyaliteitsverklaring	60
1.7 1000 pond geloof in de Martinikerk	67
1.8 Een tekort aan kracht en fierheid tegenover den bezetter	70
1.9 Weleerwaarde zeergeleerde heer	75
1.10 Het prille begin van het NIOD	88
2 Vindicat en een Groningse ‘Geus’	98
2.1 De Duitsers kunnen op de nieuwe senaat van Vindicat rekenen	98
2.2 Hoog bezoek	103
2.3 Universiteit en verenigingen zijn belangrijker dan een paar mensen	115
2.4 Professor Leo Polak en de <i>Groninger Studenten Almanak</i>	122
2.5 Het einde van professor Leo Polak en de eerste studentenalmanak na de oorlog	133
2.6 Een Beauftragte op twee plaatsen tegelijk	149
2.7 De ‘opheffing’ van het zedelijk lichaam Vindicat	163
2.8 Een bloemetje naar Auschwitz	170

2.9	De Groningse vertegenwoordiger in de Raad van Negen	175
2.10	De Groningse editie van <i>De Geus (onder studenten)</i>	186
2.11	De echte en de valse <i>De Geus (onder studenten)</i>	195
3	De ondergrondse pers	211
3.1	Het boek <i>De ondergrondse pers 1940-1945</i>	211
3.2	<i>De Ploeg</i> : geestelijk rijp, maar in de minderheid	214
3.3	Piet Oosterlee en <i>De Ploeg</i>	221
3.4	De overval in Deventer en de arrestatie van Everhardus Overeem	229
3.5	De arrestaties bij <i>Trouw</i> en het onregelmatig verschijnen van <i>De Ploeg</i>	266
3.6	<i>De Ploeg</i> : illegaliteit der ex-legalen	285
3.7	<i>Van die Scole tho Sunte Meerten</i>	289
3.8	Nog een jongerejaars medicus	299
3.9	Enkele slachtoffers ook buiten de studentenwereld	308
3.10	De Neude-inconsistenties	314
3.11	De brief van de koningin	319
3.12	De vertegenwoordigers en de loyaliteitsverklaring	330
3.13	Het protest van de Rijksuniversiteit Groningen tegen de loyaliteitsverklaring	349
3.14	De <i>Persmededeelingen</i> van het Bureau Houtman	354
4	Het oplossen van naoorlogse problemen	366
4.1	Het vermoeden van een CPZ-ambtenaar	366
4.2	Van CPZ naar RIOD: ordening en schifting	373
4.3	Het beheersen van bronnen met 'meer populaire publikatiën'	383
4.4	De drukproeven van <i>De Ploeg</i>	397
4.5	Onderzoek naar eigen oorlogsverleden	407
4.6	Het straf dossier van J.P.A. de Monyé	414
4.7	Linea recta naar de zolder	421
4.8	De zekerheid van M.J. Hartgerink	435

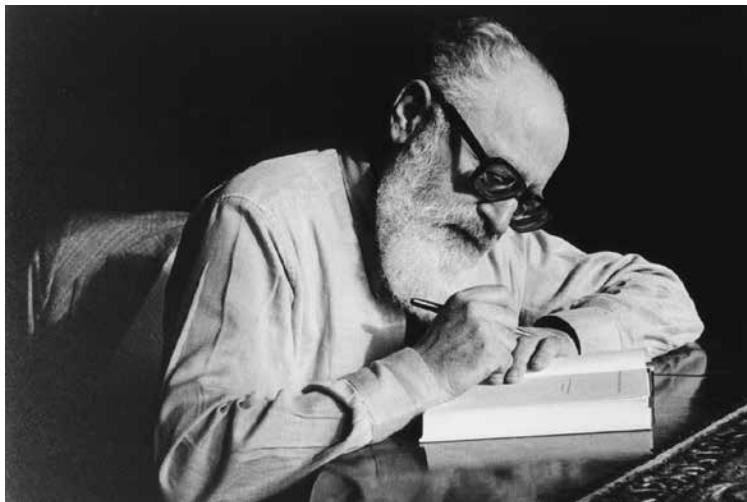
DEEL II	445
5 Onomstotelijk	447
5.1 Weinreb	447
5.2 Bijzonder recht	455
5.3 De aanloop naar het <i>Weinreb-rapport</i>	467
5.4 Het begon met Stiel	476
5.5 Wat het <i>Weinreb-rapport</i> beweert	488
5.6 De feiten: van werkverruimingskampen naar speciale werkkampen voor Joden	497
5.7 De telexen en de getuigenverklaringen	510
5.8 De vondst van de transportlijsten	520
5.9 De Weinreb-lijst heeft levens gered	534
5.10 Geldzucht als motief?	547
6 A.J. van der Leeuw en Wilhelm Zöpf	560
6.1 De zwarte stukken van München	560
6.2 “Schauen Sie mal in Murnau nach”	578
Nawoord	593
Bijlagen	597
Bijlage 1: Overzicht positieve verklaringen	597
Bijlage 2: Lijst van geraadpleegde archieven en literatuur	607
Bijlage 3: Register van personen	638
Bijlage 4: Lijst van afkortingen	656
Bijlage 5: Lijst van Latijnse uitdrukkingen	660

Voorwoord

Op een gewone dag in juli 1974 begon het. Mijn vrouw en ik waren uitgenodigd om veertien dagen te gaan varen op de Friese Meren. De tocht begon in Grouw.

Bij V&D had ik me gewapend tegen de aankomende vrije tijd met *Ik die verborgen ben* van de mij onbekende schrijver Friedrich Weinreb.¹

F. Weinreb (1910-1988). Bron: Friedrich Weinreb Stiftung.

Ik had het boek gekocht vanwege een interessante zinsnede op de achterflap, waar stond dat de titel een vertaling is van de Hebreeuwse meisjesnaam Esther. De 'Ik' is God en zijn naam is verborgen, wat wilde zeggen dat het woord 'God' niet in het Bijbelboek Esther voorkomt. Dat was verrassend: een godloos boek in de Bijbel.

---

1 F. Weinreb, *Ik die verborgen ben* (Den Haag 1967).

Mijn tanende theologische belangstelling kreeg op de Friese meren een nieuwe impuls. Achter in het boek lag een foldertje waarmee je je kon aanmelden voor een cursus Hebreeuws. Daar vernam ik dat de schrijver van *Ik die verborgen ben* in juli 1975 in Gwatt, een gehucht aan de Thunersee in Zwitserland, een veertiendaagse cursus zou geven over de Bijbelse figuur Jozef. Mijn vrouw en ik meldden ons aan en zo volgde er een persoonlijke kennismaking met het gedachtegoed van wat bleek een begenadigd spreker. Er ging een nieuwe wereld voor mij open. Ik wilde daarna alles wat hij geschreven had lezen. Tientallen boeken stonden er op zijn naam. En in al die boeken dezelfde gedachte- en taalrijkdom. Sesam opende zich voor mij en schatten kwamen eruit tevoorschijn.

Na deze conferentie in 1975 volgden er in hetzelfde jaar en de jaren daarop nog ettelijke andere bijeenkomsten. Zowel in Zwitserland, in Duitsland als in België. Ik vloog en treinde naar Zürich, naar Stuttgart, naar Hamburg en overal waar en wanneer het maar kon. Ik kon er niet genoeg van krijgen.

Persconferentie

Toen kwam die avond op 5 oktober 1976. In het journaal werd verslag gedaan van een persconferentie. Achter de tafel zat de bekende televisiepersoonlijkheid professor De Jong, directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD). Hij was vooral bekend geworden vanwege de televisieserie *De bezetting* in de jaren zestig. In de oorlog was hij voorlezer geweest bij Radio Oranje in Engeland. Terug uit Engeland was hij chef geworden van wat aanvankelijk het Rijksbureau voor de Documentatie van de geschiedenis van Nederland in oorlogstijd (RvO) werd genoemd, later RIOD, daarna Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) en nog weer later NIOD instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies. Links en rechts werd De Jong geflankeerd – zo leerde ik later – door de heren A.J. van der Leeuw en mr. D. Giltay Veth.

Hij presenteerde de conclusies van een RIOD-onderzoek naar Friedrich Weinreb.² Die kwamen erop neer dat – na meer dan zes jaar onderzoek – was gebleken dat deze een oorlogsmisdadiger van het grootste formaat was geweest. Een celspion van de Duitsers, een verrader van onderduikers en een fantast die nauwelijks iets anders dan leugens en verdachtmakingen over anderen had verteld in zijn memoires.

Het hart klopte me in de keel en grote machteloosheid overviel me. Hoe kon dit waar zijn? Het beeld dat de twee onderzoekers van Weinreb in de persconferentie naar voren brachten, viel niet te verenigen met de man die ik persoonlijk had leren kennen. Ik kon niet geloven dat de conclusies van het *Weinreb-rapport* waar konden zijn. Ieder die er blijk van gaf wel geloof te hechten aan de RIOD-rapportage moest mijn vraag beantwoorden: “Heb je het rapport gelezen?” Deze vraag werd altijd met nee beantwoord. Dit was niet verwonderlijk, gezien het feit dat het *Weinreb-rapport*, toen ik het vervolgens aanschafte, een twee delen dik boekwerk bleek te zijn, bestaande uit maar liefst 1683 bladzijden moeilijk te volgen argumentatie. Wie zou dit ooit willen lezen?

In de media werden de conclusies breed overgenomen. Een ambtenarenrapport van dergelijke omvang is een zekere manier om boekbesprekers en publiek de mond te snoeren en journalisten te verplichten tot een even breed als oppervlakkig oordeel. De maatschappij werd opgedeeld in gelovigen en ongelovigen van het *Weinreb-rapport*. Ik behoorde, vooral door de persoonlijke ontmoeting met Weinreb, tot de ongelovige partij. Maar dit ongeloof alleen was niet genoeg, ik besloot om in deze materie te duiken. Hoe was men in het statige pand aan de Herengracht 747 te Amsterdam tot zo’n vernietigend oordeel gekomen?

---

2 Mr. D. Giltay Veth en A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien* (’s-Gravenhage 1976), 2 delen, blz. 1613. In het vervolg kortweg *Weinreb-rapport*.

Bijzondere rechtspleging in de beklagdenbank?

De aanleiding tot het RIOD-onderzoek lag, zo ontdekte ik, in de maatschappelijke onrust die was ontstaan na de verschijning in april 1965 van *Ondergang*.³ De Joodse historicus dr. J. Presser had daarin een aanklacht gericht tegen de Nederlandse naoorlogse rechtspleging, de zogenaamde Bijzondere Rechtspleging. Die had, naar de overtuiging van de historicus, met het vervolgen en veroordelen van de Jood Weinreb, deze tot een zondebok gemaakt. Daarna hadden Presser en de *Vrij Nederland*-publiciste Renate Rubinstein er bij Weinreb op aangedrongen om zijn oorlogsmemoires te schrijven. Aan het eind van deze oorlogsmemoires, *Collaboratie en verzet 1940-1945. Een poging tot ontmythologisering*, die in 1969 waren verschenen, stond een analyse van het tegen Weinreb gevoerde strafproces gedurende de jaren 1945-1948.⁴ Het was geschreven door Aad Nuis, eveneens publicist, tevens voormalig echtgenoot van Renate Rubinstein. Die memoires, inclusief de nabeschouwende analyse, hadden nog veel meer oorlogsstof doen opwaaien dan al het geval geweest was na de verschijning van *Ondergang*. Ze versterkten nog eens de verontwaardiging over de onrechtvaardige ‘bijzondere’ rechtspleging die de Jood Weinreb ten deel was gevallen. Justitie en politie van direct na de oorlog

-
- 3 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom (1940-1945)* ('s-Gravenhage 1965), 2 delen. Na gedegen onderzoek was hij daarin ten aanzien van Weinrebs behandeling tot de conclusie gekomen: “De Jood Weinreb is de zondebok geworden, heeft voor het tekortschieten van talloze niet-Joden geboet” (zie deel 2, blz. 101-110). In een interview met Philo Bregstein aan het einde van zijn leven zou hij aan de niet-Joden nog toevoegen: “en Joden”, zie P. Bregstein, *Gesprekken met Jacques Presser* (Amsterdam 1972), blz. 136.
- 4 F. Weinreb, *Collaboratie en verzet 1940-1945. Een poging tot ontmythologisering*; deel 1: *Het land der blinden, onder redactie van Renate Rubinstein met een voorwoord van prof. dr. J. Presser*; deel 2: *Van Windekind naar Westerbork, onder redactie van Renate Rubinstein*; deel 3: *Eindspel, met een nabeschuiving van A. Nuis, onder redactie van Renate Rubinstein* (Amsterdam 1969). In het vervolg kortweg *Collaboratie en verzet*.

– veelal dezelfde als in de oorlog – stonden in die analyse in de beklagdenbank.

Renate Rubinstein eindigde de analyse met de woorden:

Op 25 mei 1965 vroeg professor F. Polak aan de toenmalige Minister van Justitie, professor I. Samkalden, of hij, op grond van het hoofdstuk dat Presser aan Weinreb in *Ondergang* gewijd had, voldoende termen aanwezig achtte om de procureur-generaal bij de Hoge Raad uit te nodigen herziening van de veroordeling te vorderen. Hierop antwoordde de minister, dat hij die termen, op grond van de door Presser geuite bezwaren, niet in voldoende mate aanwezig achtte. Het is de vurige hoop en tevens de vaste overtuiging van de samenstellers van deze Appendix bij de memoires van F. Weinreb, dat zij thans de Minister van Justitie de gewenste termen verschaft hebben. Laat hij zich echter haasten, opdat niet, tot schande van dit land, gezegd zal worden: Weinrebs eerherstel kwam, maar het kwam postuum.⁵

Er werden Kamervragen gesteld aan de minister van Justitie, die ertoe leidden dat vlak daarna – in januari 1970 – De Jong en Van der Leeuw naar het ministerie van Justitie gingen om in gezamenlijk overleg met de toenmalige minister van Justitie Polak te komen tot de formulering van een opdracht tot onderzoek van het ministerie aan henzelf. Uit de formulering van de opdracht bleek dat niet de gedragingen van de Bijzondere Rechtspleging ten aanzien van Weinreb waardoor alle verontwaardiging nu juist was ontstaan, dienden te worden onderzocht, maar, wederom, de gedragingen van Weinreb in de oorlog. Zo maakte de formulering direct al duidelijk dat er niet naar schuld bij Justitie zou worden gezocht.⁶

---

5 F. Weinreb, *Collaboratie en verzet*, deel 3, blz. 1925-1926.

6 Het ministerie van Justitie verzocht het RIOD een onderzoek te doen instellen naar “de activiteiten van de heer F. Weinreb tijdens de periode van de Duitse bezetting”. Zie ook de brief van Renate Rubinstein aan De Jong, d.d. 28 november 1971: “Ik blijf er bij dat de memoires van Weinreb voor uw onderzoek een secundaire bron moeten blijven, aan-

Maar Weinrebs gedragingen waren in de jaren '45-'48 al drie en een half jaar – even lang als de periode van z'n voorarrest – onderzocht. Aan het einde van dat voorarrest werd Weinreb vrijgelaten. De straf waartoe hij na die periode werd veroordeeld, kwam feitelijk overeen met de periode van dat voorarrest: drie en een half jaar dus. Aftrek van voorarrest, keurig gedrag en strafkorting vanwege de troonsbestijging van de nieuwe koningin, zorgden ervoor dat veroordeling en vrijlating tezelfdertijd (toevallig?) hadden plaatsgevonden. Het RIOD zou aan de drie en een half jaar vooronderzoek van de Bijzondere Rechtspleging nog eens zeven jaar onderzoek toevoegen.

De minister van Justitie, inmiddels mr. Dries van Agt, wiens ambtsvoorganger Polak in januari 1970 zijn ambtgenoot van onderwijs en wetenschappen had verzocht het RIOD-onderzoek te faciliteren c.q. te financieren,⁷ gaf toen het *Weinreb-rapport* in 1976 gereed kwam, zonder de conclusies ervan te willen overnemen, het rapport door aan de volksvertegenwoordiging, die evenmin over de beschuldigingen wenste te oordelen.

Zo werd de Jood Weinreb door de publicatie van het *Weinreb-*

---

gezien niet wat hij nu schrijft, maar of hij toen terecht of ten onrechte veroordeeld werd, ter discussie staat.” NIOD, Weinreb-collectie, 23a.

- 7 Brief De Jong aan de onderzoekers Giltay Veth en Van der Leeuw, d.d. 12 september 1974: “(...) voor rekening van het ministerie van onderwijs en wetenschappen zullen 1000 ex. gedrukt worden, waarvan 450 bestemd zijn voor de leden van de Staten-Generaal en ca. 300 voor het instituut. Hiermee is een bedrag gemoeid van ca. f. 150.000. Gelijktijdig zal, gebruikmakend van het zetsel de Staatsuitgeverij voor eigen rekening en risico een aantal exemplaren laten drukken voor het publiek. Dat aantal is nog niet vastgesteld. Gedacht wordt aan een minimum oplage van 2000 ex. die evenwel na peiling van de boekhandel verhoogd kan worden.” De Jong maakte zelf de folder voor de boekhandel: “Het rapport vormt (...) een belangrijke bijdrage tot onze kennis van (...), speciaal het menselijk gedrag in situaties waarin het leven zelf op het spel staat. Het gehele proces van de jodenvervolging hier te lande wordt als het ware met de microscoop bekeken. (...)” NIOD, Weinreb-collectie, 23a en 23d.

rapport na meer dan dertig jaar opnieuw als ‘oorlogsmisdadiger’ aangeklaagd. Voor dezelfde zaak. Door aanklagers, gekleed in de toga van de historische wetenschapper, die hun conclusies zonder noemenswaardige wederhoor presenterden.⁸

Archiefonderzoek

Met een glorieus bestaan van zo’n zwartboek viel voor mij niet te leven. De weg vervolgde zich met het lezen van de oorlogsmemoires van Friedrich Weinreb, gevolgd door het *Weinreb-rapport*.

Tijdens het lezen van het rapport trof me de eenzijdige benadering van de onderzoekers. De opgevoerde getuigenissen van tegenstanders – veelal niet voordelig geportretteerden in Weinrebs oorlogsmemoires – werden geloofd, waar die van Weinreb al bij voorbaat met wantrouwen tegemoet werden getreden. De zware beschuldigingen werden gehuld in vage terminologie: het is denkbaar, we achten het vreemd, het lijkt niet onaannemelijk, we houden het meest waarschijnlijk, o.i. zus en o.i. zo. Het positieve beeld dat ik van Weinreb had gekregen, kwam bij het lezen van het *Weinreb-rapport* geen moment in het geding. Integendeel. Steeds meer drong zich de vraag op: wie is nu eigenlijk die onderzoeker Van der Leeuw? Mijn belangstelling naar de oorlog van Weinreb verschoof hierdoor langzamerhand naar de oorlog van A.J. van der Leeuw.

Ik was nog nooit in een archief geweest, laat staan in het toentertijd hoogdrempelige RIOD. Mijn uitvalsbasis bevond zich 220 kilometer van de keuken van het rapport en ik moest mijn dagelijks brood in het onderwijs verdienen. Archiefonderzoek was alleen mogelijk in de vakanties. Voorzichtig begon ik met het betreden van de onbekende weg. Eerst dichtbij, in het Rijksarchief Groningen aan de Sint Jansstraat. Daar bevond zich het archief van het Groninger studentencorps Vindicat,

---

8 Zie voor het gebrek aan wederhoor paragraaf 5.8 van dit boek, ‘De vondst van de transportlijsten’.

waarvan A.J. van der Leeuw in oorlogstijd de fiscus (penningmeester) was geweest.

Ik wilde weten hoe hij had gereageerd op de Duitse maatregelen tegen de Joden in het universitair onderwijs. En ook wat de houding was geweest van zijn vader, professor dr. Gerardus van der Leeuw, die tijdens de oorlog hoogleraar theologie was aan de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) en na de oorlog de eerste minister van Onderwijs in het kabinet-Schermerhorn.

De tocht bleef niet beperkt tot de Groninger archieven. Veel informatie was er te vinden in Den Haag (het Algemeen Rijksarchief, het huidige Nationaal Archief, en het Haags Gemeentearchief), het Utrechts Archief en het Drents Archief. Ook volgden veel archieven bij het RIOD, waar niet alleen A.J. van der Leeuw maar ook zijn broer J.R. van der Leeuw jarenlang werkzaam was, en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, waar J.R. van der Leeuw directeur bleek te zijn geweest. De tocht leidde bovendien naar het Bayerisches Staatsarchiv in München, het Bundesarchiv in Ludwigsburg en het ITS (International Tracing Service) in Bad Arolsen.

Toen ik de Weinreb-collectie op het RIOD – 4 meter A4'tjes – had doorgewerkt, ben ik begonnen met schrijven. Eind 1998 – ik had toen 120 bladzijden geschreven en in de tussentijd al over sommige zaken die mij opvielen gecorrespondeerd met het RIOD – kreeg ik van een goede kennis een cassettebandje met daarop een interview met de als verzetsheld bekendstaande Gerrit Kleinveld. Kleinveld vertelde in dat interview dat A.J. van der Leeuw in de oorlog was opgepakt door de Sicherheitsdienst (SD) en kort daarna weer vrijgelaten. Enkele dagen na z'n vrijlating had de SD een inval gedaan op het adres van de familie Heine te Woudenberg, waar de student Van der Leeuw zou zijn ondergedoken. Vader en zoon Heine waren vervolgens opgepakt en zouden beiden in Neuengamme zijn omgebracht.⁹ Ik stuurde op 30 december 1998 een briefje naar de directeur van het RIOD, toen professor Blom:

---

9 Archief Jan Werkman, interview Gerard Peeters met Gerrit Kleinveld (1998).